

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

ISÉPY PÉTER

Arisztotelész *De motu animalium* c. művének középkori
áthagyományozásához.
Moerbekei Vilmos fordításának, valamint Nagy Szent Albert
parafrázisának jelentősége a görög szöveghagyományra
vonatkozóan

Ludwig Maximilians Egyetem München (Németország)
Bölcsészettudományok, Nyelv- és Irodalomtudományi Kar
Munich School of Ancient Philosophy
Témavezető: Prof. Dr. Oliver Primavesi
A szóbeli vizsga időpontja: 2013. június 26.

München 2016

A 2013-ban a Münchener Ludwig Maximilians Egyetem által elfogadott disszertáció átdolgozott változata 2016-ban a wiesbadeni Ludwig Reichert Kiadó gondozásában jelent meg:

Peter Isépy, Zur mittelalterlichen Überlieferung von Aristoteles' *De motu animalium* – Die Bedeutung der Übersetzung Wilhelms von Moerbeke und der Paraphrase Alberts des Großen für die griechische Texttradition (= *Serta Graeca, Beiträge zur Erforschung griechischer Texte* 31), Wiesbaden, 2016.

I. A disszertáció célkitűzése, felépítése és a kutatás kiindulási állása¹

A *De motu animalium* című Arisztotelész mű középkori áthagyományozásával foglalkozó vizsgálatok kiváltó oka az elmúlt évek kutatási eredményeihez kapcsolódik. A közelmúltban ugyanis az írásműnek mind a görög, mind a latin áthagyományozására vonatkozóan sikerült lényeges, új ismeretek birtokába jutni. Elsőként Pieter De Leemans tanulmányozta részletesen a *De motu* közvetett, latin áthagyományozását és 2011-ben kiadta Moerbekei Vilmos (~1215–1286) fordítását, valamint a Nagy Szent Albert parafrázisának alapjául szolgáló *Translatio anonyma* szövegrekonstrukcióját. Még ugyanebben az évben Oliver Primavesi bemutatta a görög áthagyományozás eddig ismeretlen β -ágát, amely ezáltal mint független szövegcsalád megjelent az addig ismert *a* és *b* ág mellett. Ezzel beigazolódott a szöveg ezideig utolsó kiadójának, Martha Nussbaumnak (1976) a feltételezése, aki egyes szövegtanúk esetében egy „independent source” – amely mostani ismereteink szerint tehát a β -családhoz tartozott – felhasználását valószínűsítette. Az itt közzétett kutatásoknak az volt a céljuk, hogy mindkét latin nyelvű áthagyományozott szövegnek ill. a belőlük rekonstruált görög mintakéziratoknak a görög áthagyományozásban elfoglalt helyét és jelentőségét megállapítsa. A kutatás során nemcsak De Leemans kitűnő kutatási eredményeire lehetett támaszkodni, hanem a Primavesi által vezetett *De motu* edíciós projekt keretében végzett előkészítő munkákra is, amelyek közé jelen értekezés is besorolást nyerhetett. Egyúttal megragadom a lehetőséget arra, hogy ezért köszönetemet fejezzem ki.

Hogy egyértelműen el lehessen dönteni, hogy valójában *mi* is az pontosan, aminek helyét a görög áthagyományozásban meg kell határozni, célszerűnek mutatkozott, elsőként a latin szövegekből kiindulva, azoknak saját áthagyományozásával foglalkozni. Albert parafrázisa

¹ A szövegben felhasznált kézirat-jelzetek feloldását ld. a 9. oldalon, *Stemma codicum*.

esetében szerencsés módon egy autográf kézirat áll rendelkezésünkre és így nincs szükség a latin áthagyományozás rekonstrukciójára. Mivel azonban az Albert által alapul vett *Translatio anonyma* egyetlen kézirata sem maradt fenn, figyelmünket közvetlenül a *Translatio anonyma* görög mintakéziratának (A) egyáltalán nem problémamentes rekonstrukciójára kellett irányítani. Ezzel szemben Vilmos fordítása esetén – amely ugyan nem autográf, de nagyon sok kéziratban fennmaradt – a *Translatio Moerbekana* latin ágon belüli szöveghagyományát De Leemans kutatási eredményei alapján kellett megvizsgálni. De Leemans kimutatta, hogy Vilmos nem egy mintakéziratot használt, mint ahogy azt addig feltételezték, hanem kettőt, amelyek közül egyik sem maradt fenn. Míg az első, $\Gamma 1$, De Leemans szerint a Nussbaum-féle β -ághoz tartozott, addig $\Gamma 2$ -t, a második mintakéziratot, egy azideig figyelmen kívül hagyott, karakterisztikus olvasatú kódexcsoporthoz (Berol. Phil. 1507 [I], B^e; Erlang. A 4, E^r; Paris. gr. 1859, b und Alex. Bibl. Patr. 87, T^p) lehet sorolni; ezt a csoportot azonosította Primavesi mint a tulajdonképpeni és új β -ágot. De Leemans elképzelése a latin áthagyományozásról egyértelmű: Eszerint Vilmos $\Gamma 1$ -t a fordítás első változatához (G1), míg $\Gamma 2$ -t ennek az első fordításnak két, egymástól független átdolgozásához (GR' és GR'') használta. A három változat ugyanis nem utolsósorban abban különbözik egymástól, hogy kronológiai sorrendben egyre nagyobb számban a β -család olvasatai fedezhetők fel bennük.

II. Új eredmények a *Translatio Moerbekana* fordítási folyamatát illetően

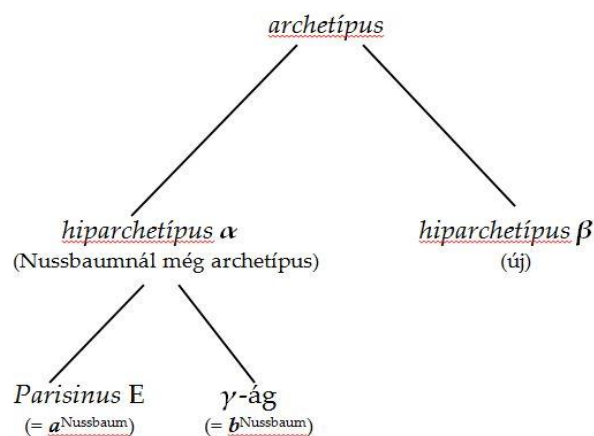
Jelen munkámban megkísérlem bebizonyítani, hogy a sablonszerű megállapítás, mely szerint Vilmos $\Gamma 2$ -t csak a GR'-től kezdve használta fel munkájához, egy rugalmasabb és realiztikusabb tényleírás formájában revideálásra szorul.

Ehhez egyrészt az eddigi kutatási eredményeket szövegkritikai elemzésnek vettem alá, másrészt rekonstruáltam a fordítási munkafolyamatot, amihez Vilmos Archimédesz-fordításainak autográf kéziratát (Ottob. lat. 1850) használtam fel. A korábbi feltételezések árnyaltabb megközelítése azért is lehetséges, mert már G1 is nagyobb mennyiségben tartalmaz β -olvasatokat, amelyeket a módszertani következetesség alapján szintén a De Leemans által bevezetett $\Gamma 2$ -re kell visszavezetni, ugyanúgy mint a GR'- és GR''-ben fellelhető β -elemeket. Ebből következik, hogy Vilmosnak a fordítási munka mindegyik

fázisában rendelkezésére állt a második mintakézirat is, amelyet nemcsak G1 befejezése után használt fel.

III. A Translatio Moerbekana és a Translatio anonyma áthagyományozásban való elhelyezésének feltételei

A latin szövegtenúk három görög mintakéziratának – Γ1, Γ2 és A – kezdettől fogva nyilvánvalóan eltérő elosztása az áthagyományozásban, valamint a más szövegtenúkhöz kötődő részben számos viszonyulásuk kézenfekvővé tette, hogy egy *Stemma codicum* három, egy-egy görög modellre alapuló tematikus blokk formájában kerüljön kidolgozásra. Ennek természetesen alapfeltétele volt, hogy azokat a kéziratokat ill. egymáshoz való kapcsolatukat is lehetőség szerint pontosan ábrázoljuk, amelyeknek nincs közvetlen viszonyulásuk az egyik latin szövegváltozathoz sem. Ez vonatkozott egyrészt az E, Y és V kéziratokra, amelyeket Nussbaum kiadásában független kéziratként jellemzett és amelyek ott együtt az α -val jelölt kéziratcsaládot alkotják. Azonban Y és V hibáinak elemzése igazolja az újabb kutatási eredményeket, amelyek szerint mindkét kézirat a *Parisinus E* alapján készült apográf kell hogy legyen, mert mind az eredeti E¹, mind egy későbbi E² kéz olvasatait tartalmazzák; ez utóbbi a *Parisinus* szövegét alternatív olvasatokkal (*variae lectiones*) ill. az áthagyományozás fő ágából (Nussbaumnál b -vel jelölve, amióta Primavesi a β -családot felfedezte: γ) származó javításokkal látta el. Ennek megfelelően az Y és V kódex eliminálható és E egyedül képviseli a korábbi α ill. a ágat. Azonban az új β -ág beiktatása következtében az E-kézirat – γ mellett – az α -val jelölt új hiparchetipusnak csak egyik felét képviseli.

A mintakéziratoknak az áthagyományozásba való beillesztéséhez szükséges másik előfeltétel a Nussbaum-stemma b -ágának (jelenleg γ) vizsgálata volt, különös tekintettel a b_1 - és b_2 -alcsaládra, a korábban figyelmen kívül hagyott (részben) önálló Vat. gr. 1950 (V^s), Palat. gr. 97 (V^p) és Laur. Plut. 87.4 (C^a) kéziratok felhasználásával. V^s -t hozzá lehetett rendelni a b_2 -alcsaládhoz – jelenleg θ –, míg V^p -ről bebizonyosodott, hogy a b_1 csoporthoz – jelenleg η – tartozik, mégpedig azon belül a Laur. Plut. 81.1 (S) testvére. C^a -nak, az E után legrégebbi kéziratnak kettős szerepét ki lehetett mutatni. Ez egyrészt a jellegzetes, η -val közös hibákból adódik, amely a Nussbaum számára még ismeretlen *deperditus* ε -n keresztül jött létre, másrészt azonban ι -val is függő viszonyban van – ez utóbbi bonyolult felépítésével a *Translatio anonyma* mintakézirat stemmába való beillesztése során fogunk foglalkozni. A Vat. gr. 258 (N) elhelyezése sem volt problémamentes. Ez a kézirat ugyanis, amelyet Nussbaum még b_2 (= θ) testvéreként tartott számon, egy több irányból is befolyásolt, korrump szöveget tartalmaz. Mivel a döntő behatás θ -ból és ι -ból jött, kézenfekvőnek tűnt a kéziratot ennek a két szövegtanú közvetett leszármazottjának tekinteni, szemben Nussbaummal, aki a kéziratot az ágrajzon feljebb helyezte el.

IV. Moerbekei Vilmos másodlagos mintakéziratának, $\Gamma 2$ -nek elhelyezése az áthagyományozásban

A csak a β -olvasatok alapján felismerhető másodlagos mintakézirat $\Gamma 2$ elhelyezése egyenértékű volt magával a kevés szövegtenúval rendelkező β -ág strukturális rekonstrukciójával. Amellett hogy csak mintegy 30 szöveghelyen lehetett $\Gamma 2$ -olvasatra következtetni, fennállt az a nehézség is, hogy $\Gamma 2$ -ből származó elválasztó hibákat sem lehetett találni, mivel $\Gamma 2$ -t csak azokon a helyeken lehet több-kevesebb bizonyossággal azonosítani, ahol egy β -olvasat kimutatható. Ha ilyen gyenge lábakon álló bizonyítékok mellett a függőségi viszonyokat illetően végleges döntést akarunk hozni, akkor egyes hibák is nagyobb súllyal esnek a latba. Ennek figyelembevételével a szövegcsalád felépítése két részre tagolódik. Az egyik részt a stemmán közvetlenül β -ra visszavezethető *Berolinensis* B^e képviseli, amelynek ismertetőjegyei ugyan nem egy metacharakterismosra, de legalább is egy olyan mintakézira utalnak, amely maga is transliterált volt. A másik részt a közös hibák által azonosítható $\Gamma 2$ -, E^r - és b -ből álló alcsoport alkotja, T^p pedig b apográfja. A szövegtenú kora, az E^r -ben és b -ben fellelhető elválasztó hibák és $\Gamma 2$ hibáinak hiányos ismerete alapján a stemma felépítése

szempontjában a legkézenfekvőbb megoldás az, ha $\Gamma 2$ -t E^r és b antigráfjának deklaráljuk. Mindenesetre tény, hogy Vilmos másodlagos mintakézirata számunkra a β -ág legrégebbi – ha ugyan csak korlátozott formában – elérhető képviselője.

$\Gamma 2$ -t azonban nemcsak Vilmos valamint E^r és b másolói használták, hanem az elveszett η kódexnek is mintakéziratul szolgált. Be lehetett bizonyítani, hogy az S , V^p és O^d kéziratok által rekonstruálható elveszett kéziratban egyrészt ε -ből származó hibák találhatók, másrészt a β -tól való függőség is egyértelműen megállapítható. E két behatás módja alapján nyilvánvaló, hogy η esetében egy eredeti β -másolatról van szó, amelyet ε alapján lényegesen átdolgoztak, ami η utódjainál egyértelműen szembetűnik. Szintén csak kevés közös hibára alapozva megállapítható, hogy η másolójának β -antigrafja $\Gamma 2$ (vagy egy vele közeli rokonságban lévő kézirat) volt, mivel η -ban az E^r - és b -alcsalád hibái kellő mértékben fellelhetők, és másrészt η bizonyítottan régebbi volt, mint E^r és b .

V. Moerbekei Vilmos első mintakéziratának, $\Gamma 1$ -nek elhelyezése az áthagyományozásban

Vilmos első mintakéziratában, $\Gamma 1$ -ben, amelynek szövege akkor válik felismerhetővé, ha a *Translatio Moerbecana* szövegvariációiból kiemeljük az összes β -olvasatot (= $\Gamma 2$), a γ -kézirat (= b^{Nussbaum}) minden hibája kimutatható. Ki lehetett azonban zárni a γ -val való azonosítást, mert sem ε , amely maga is γ másolata, sem θ , sem ι nem tartalmazza a latinból rekonstruált $\Gamma 1$ -ből származó elválasztó hibákat. Mivel ezen kívül ε néhány olyan helyen megtartotta γ -ból a helyes változatot, ahol $\Gamma 1$ ζ -val ill. θ -val közös hibát tartalmaz, ki van zárva annak a lehetősége is, hogy $\Gamma 1$ γ -nak közvetlen apografja legyen. $\Gamma 1$ -nek mind $\theta\iota$ -val, mind θ -val egyedül is, egyértelmű közös hibái vannak; ez a tény sokkal inkább arra utalt, hogy $\Gamma 1$ pozícióját valahol a felsőbb γ -ágban kell keresnünk. θ és ι viszonyának meghatározása nehéz feladatnak bizonyult. Azok a hibák ugyanis, amelyek mind ι -ban, mind θ -ban megtalálhatók, nem számíthatók összekötő hibáknak, mert ι -nak két további szövegforrás is rendelkezésre állt és nyilvánvaló, hogy a θ -olvasatok alapján átdolgozták. Ezek az olvasatok származhattak ugyanúgy magából θ -ból, mint ahogy egy harmadik forrásból, ζ -ból is, amelynek létezését az egyértelműség kedvéért feltételeztük. Mivel $\Gamma 1$ a $\zeta(\theta\iota)$ - és θ -kézirat elválasztó hibáinak nagy részét nem tartalmazza, néhány közös hibát viszont igen, nyilvánvaló volt, hogy $\Gamma 1$ a stemmában ezen szövegtanúk „felett” kell, hogy elhelyezkedjen, mégpedig mint ζ testvére. Ezzel együtt képezi a δ *deperditust*, amelyik ε testvére és γ apografja. Ezáltal a γ -ágban is

Vilmos elsődleges mintakézirata a legrégebbi (latinból rekonstruált) szövegtanú. $\Gamma 1$ alapján pl. megvan a lehetőségünk arra, hogy azoknál a ζ -ban előforduló hibáknál, amelyek $\Gamma 1$ -ben nem fordulnak elő, a γ -olvasatot *ex negativo* határozzuk meg, és az először ζ -ban azonosítható hibákat a stemmának erre a pontjára nézve biztosan kizárhassuk. Ugyanis kizárólag az ε -ban előforduló helyes olvasat segítségével ez nem mindig lehetséges, mert az utódok sokrétűsége miatt ez nem ismerhető fel minden helyen.

VI. Nagy Szent Albert parafrázisának elhelyezése az áthagyományozásban

Az ι -alcsalád mutatkozott az áthagyományozás legkevésbé átlátható és leginkább korrump részének. A horizontális áthagyományozás, a „kontamináció” itt hatott a legerőteljesebben és emiatt a ι -szövegtanúk pontos rokonsági viszonyainak rekonstrukciója nem lehetséges. Mindenképp megállapítható, hogy a ι -kódexet más kéziratok figyelembevételével többször átdolgozták (ι_1 , ι_2 stb.) és az egymástól eltérő másolatok különböző időpontokban, a bejegyzett *variae lectiones* szubjektív felhasználásával készültek. A „ ι -olvasat” általában a Vat. gr. 1339 (P), Berol. Phil. 1507 [II] (B^p), Mosqu. Sinod. 240 (M^o) és a Laur. Plut. 87.21 (Z^a), valamint a Nagy Szent Albert parafrázisának alapjául szolgáló *Translatio anonyma* (= Lat^a) egyező olvasataként határozható meg, függetlenül az egyes szövegtanúk egymáshoz való viszonyulásától. Ezenkívül az öt szövegtanún kívül, amelyek sok karakterisztikus összekötő hibával rendelkeznek, a *Laurentianus* C^a és a *Vaticanus* N áll közvetett kapcsolatban a ι -családdal: Mindkettő szövegében vannak összekötő hibák, amelyek az egész csoportban vagy annak egyes részeiben nyomon követhetők, azonban mindkettőnél kimutatható, hogy szövegüket egy-egy további kézirat – C^a esetében ε , míg N-nél θ – alapján is átdolgozták. Az elveszett ι keletkezésével és történetével kapcsolatban csak egy hipotetikus leképezés lehetséges, mivel különböző irányból többszöri behatás érte, amely a család minden részében különbözőképp mutatkozik meg. Mindegyik szövegtanú esetében megállapíthatók a *Parisinus* E-vel, a Kodex ζ -val és a β -ággal összefüggő közös hibák. Bár épp C^a és N esetében egyáltalán nem lehetett megállapítani, hogy ι -ból vagy más kéziratokból származnak a hibák, mégis valószínűsíthető a ι és mindhárom szövegtanú, E, ζ és β , közötti kapcsolat. A hatások jellege miatt a legvalószínűbb megoldásnak az tűnt, hogy a ζ -val és β -val való azonosságokat másodlagosnak, és ezáltal a *Parisinus* E-ből származó elemeket a ι -ban található kronológiailag legkorábbi rétegnek tekintjük. Ami a ι -család szerkezeti felépítését illeti, a reprezentatív tagok két csoportba oszthatók: Az egyik oldalon P, B^p és M^o található, a

másik oldalon pedig **Z^a** és Albert parafrázisa ill. a *Translatio anonyma*. Már De Leemans is egyértelműen utalt az Albert szövege és a Laur. Plut. 87.21, **Z^a** között fennálló elsődleges összefüggésre. Ezen ténymegállapítás igazolásán kívül jelen munkával sikerült az Albert által használt fordítás és **Z^a** közötti összefüggést, amennyire lehetséges, pontosítani: A *Laurentianus* pontosabb keletkezési idejével kapcsolatos vizsgálatok alapján megállapítható, hogy mindkét szövegtanú egy közös forrásra, **A**-ra vezethető vissza. Igazolni lehetett továbbá De Leemans megfigyelését, mely szerint kapcsolat volt a két latin fordítás görög mintakéziratai, **A** és **Γ1** között. A **Γ1** és **Z^a** és / vagy **Lat^a** közötti párhuzamos azonosságok arra engednek következtetni, hogy a **Γ1**-ből származó olvasatok **A**-ba bedolgozásra kerültek.

VII. A kéziratok áthagyományozásában található ún. „kontaminációval” kapcsolatos metodikai eredmények

A *De motu animalium* áthagyományozásával kapcsolatos vizsgálatoknak metodikai eredményei is voltak. Ezért a disszertáció elején található fejezetben kifejtettem azokat a megfontolásokat, amelyeket jelen tanulmány során nyertem az ún. „kontamináció” metodikai kezelésével kapcsolatban. Különösen a sokat olvasott, kommentált és ebből kifolyólag évszázados (szubjektív) javításoknak kitett szövegek áthagyományozását nem vagy csak kis részben lehet a Paul Maas által kifejlesztett szövegkritikai szabályok segítségével feltárni. Ugyanis az ilyen esetekben fellépő horizontális áthagyományozás – mint ahogy ez a *De motu*-nál is mindenütt megfigyelhető – hatályon kívül helyezi a hiba-közösségek érvényességét, amelyek Maas szabályainak alapját képezik. Ezért arra törekedtem, hogy az újabb kutatási eredmények, valamint a *De motu* áthagyományozásának egyes példái alapján általános szabályokat fogalmazzak meg, amelyek segítségével adott esetben egy szöveg-tanúban két vagy több hatás szétválasztható és kronológiai sorrendbe állítható legyen.

Javaslatom szerint az egyes azonosságok jellegének meghatározása alapján kell az elsődleges másolatot ill. a másodlagos átdolgozást megkülönböztetni. A „tartalmi-specifikus” („inhaltlich-spezifisch”) egyezések szövegkritikai szempontból rendszerint egyedi esetenként is felhasználhatók (vö. az ún. „vezető-hibákkal”, „Leitfehler” ill. *errores significativi*) és többnyire a szöveg tartalmára vonatkoznak. A „külsődleges-strukturális” („äußerlich-strukturell”) hasonlóságok a grafikai finomságokban, továbbá az ortográfiában, az írásmódban (rövidítések etc.) és a mondat szerkesztésben (inverziók és ehhez hasonlók) jelentkeznek. Egy a horizontális áthagyományozás nyomaival átítatott szövegkörnyezetben hibás lenne azt a kapcsolatot elsődlegesnek deklarálni, amely csak és éppen a „tartalmi-specifikus”, tehát a „vezető” olvasatok alapján jellemezhető. Ezek ugyanis egy céltudatos, az egyes kézirat tartalmára irányuló, még egy stemmatikai elődben készített kolláció ill. átdolgozás nyomai, és ezért másodlagos jelleggel rendelkeznek. A „vezető-hibák” egy szöveg-tanút ért többrétegű behatás esetén, egy zártkörű áthagyományozásban játszott szerepükkel szemben, esetenként teljes jelentésváltozáson mennek keresztül: Így nem ők, hanem egy zártkörű áthagyományozás esetén mint *errores significativi* teljesen alárendelt jellegű „külsődleges-strukturális” közös vonások azok, amelyek megmutatják az elsődleges függőséget.

VIII. Újabb adatok a Vind. phil. gr. 100 (J) és a Corpus Aristotelicum történetéhez

A tanulmány utolsó fejezete szövegkritikai és kultúrtörténeti megfontolásokat tartalmaz, amelyek szerint Moerbekei Vilmos első mintakézirata, $\Gamma 1$, a 9. századból származó Vind. phil. gr. 100 (J) egy elveszett részével azonosítható. Ezt a tézist három megfigyelés támasztja alá. Az első az Arisztotelész-kutatás *codex vetustissimus*ának, J-nek eredeti sajátosságaira vonatkozik – ez volt Moerbekei Vilmos fordítási mintakézirata minden benne található Arisztotelész-mű esetében. A kézirat a Konstantinápolyban, a 9. században tudatosan létrehozott kéziratgyűjtemény, az ún. „collezione filosofica” közeli környezetében készült. Ez a gyűjtemény mai ismereteink szerint elsősorban neoplatónikus műveket tartalmazott, de voltak benne egyes Arisztotelész-anyagok is. Ismeretes, hogy J korábban nemcsak a máig áthagyományozott hat értekezést, hanem egy második, később leválasztott részben a *Historia animalium*ot (Állattan) is tartalmazta: Ezt bizonyítja az egykor J részét képező Paris. Suppl. gr. 1156 vegyes tartalmú kódexben található töredék a *Historiából*, valamint a mű kezdetének a bécsi kézirat jelenlegi utolsó fólióján található sematikus bemutatása. Mivel a kódex második része, amelyből jelenlegi ismereteink szerint csak a *Fragmentum Parisiacum* maradt meg, a „collezione filosofica” kéziratának fóliónkénti szövegmenyisége és átlagos lapszáma alapján nagy valószínűséggel az *Állattan*nál jóval többet is áthagyományozott, így ezzel adva van az első kiindulási pont annak feltételezésére, hogy a *De motu* egykor a J kódex második felének része lehetett.

Második lépésként a szövegkritikai és stemmával kapcsolatos vizsgálatok alapján ki lehetett mutatni, hogy $\Gamma 1$ egyrészt alapvetően, mégpedig a J-ben áthagyományozott *Physica*, *De caelo*, *De generatione et corruptione* és a *Meteorologica* vonatkozásában, J-vel rokon szövegkarakterrel rendelkezik és a stemmán belül vele hasonló pozíciót foglal el. *Tertium comparationis*ként a *Parisinus E* szolgált, amely az említett művek számára egy ritkán előforduló és többnyire „eredetibb” családot képvisel, míg J a fennmaradt szövegtanúk nagy részével együtt a „bizánci többségi szöveget” őrizte meg. Egyedül Teophrasztosz és Arisztotelész Metafizika-művei esetében más a helyzet, mert ott *mindkettő*, E és J, annak a szerkesztési ágának a részei, amelyhez a kéziratok többsége tartozik.

Másrészt $\Gamma 1$ – azaz Vilmos első mintakézirata a *De motu* esetében – és a korábban J-hez tartozó *Historia animalium* párizsi töredékének összehasonlítása során egyértelművé vált, hogy $\Gamma 1$ és J stemmán belül elfoglalt pozíciója azonos. Az a tény, hogy ez éppen az egykor a

kézirat második részében fennmaradt *Állattanra* vonatkozik – amely után más írások következtek –, nemcsak azt teszi rendkívül valószínűvé, hogy $\Gamma 1$ egykor szintén **J** része volt és közvetlenül vagy közvetve a *Historia* után volt besorolva. A körülmények arra is utalnak, hogy az egyrészt a természettudományi értekezéseknél, másrészt a Metafizika-műveknél (Arisztotelész és Teophrasztosz) már korábban megállapított különböző szerkesztési ill. áthagyományozási vonalak mellett a *Parva naturalia* ill. a zoológiai művek esetében is – köztük a *De motu* – egy saját „recenzióstájkép” létezett, amely viszont a természettudományi művekéhez volt hasonló. A *Historia* és a *De motu animalium* fordításánál Vilmos által felhasznált mintakéziratok stemmán belüli lényeges egyezése arra enged következtetni, hogy a *De motu* korábban **J**-ben az állattan után volt elhelyezve, és ez a kódex szolgált Moerbekének mintakéziratként, épp úgy, mint a **J**-ben található többi értekezéshez is.

A stemma vizsgálata alapján $\Gamma 1$ és **J** azonosságával kapcsolatosan felmerült megfontolásokat egy harmadik, kultúrtörténeti kutatási eredmény is alátámasztja: $\Gamma 1$, Vilmos első mintakézirata az áthagyományozásnak csupán egyetlen pontjával áll kiemelt kapcsolatban, nevezetesen **A**-val, a *Translatio anonyma* elveszett görög mintakéziratával. Minden valószínűség szerint **A** *in margine* ill. *supra lineam* tartalmazta $\Gamma 1$ számos fontos, (egyedi) olvasatát. A kéziratot a 13. században bizonyíthatóan Otranto közelében, a San Nicola di Casola apúliai kolostorban őrizték; ott másolták ki belőle többek között a *Laurentianus Z^a-t*. Ha most a **J**-kódex és az egész „collezione filosofica” történetét vizsgáljuk, kiderül, hogy ezek az értékes kéziratok elkészítésüket követően furcsa módon több évszázadra eltűnnek a történelem látóhatáráról, a 13. században azonban közülük legalább négy kódex egy személy – Moerbekei Vilmos – tulajdonaként ismét előkerült. Ezen kéziratok közül csak egy esetben sikerült eddig némi bizonyossággal megállapítani, hol bukkant rá Vilmos: A Marc. gr. 226 (Arisztotelész *Fizikájához* írt Szimplikiosz-kommentár) 381^v–382^r fólióján felismerhető Otrantói Miklós-Nektáriosz kézírása. Ebből levonható a következtetés, hogy a *Marcianus* egy bizonyos ideig Nektáriosz tulajdonában volt, aki ugyanabban a kolostorban volt szerzetes és a 13. század második negyedében apát, amelyben **A**-t is őrizték. Ezért feltételezhető, hogy amikor a művelt szerzetes nem sokkal az 1204-es sorsdöntő év után követként Bizáncban járt, a számos könyvvel együtt, amelyet útja során összegyűjtött, valószínűleg nemcsak **A**-t, hanem a *Marcianust* is megszerezte kolostora számára. Vilmos viszonylag nagyszámú fordítási mintakézirata, amelyek a „Filozófiai Gyűjteményből” származnak, ellene szól annak a feltevésnek, hogy épp ezekre a kéziratokra véletlenül, különböző helyeken bukkant

rá. A „collezione filosofica“ fő másolója által tartalmilag egymással összehangolt Marc. gr. 226 és a *Vinobonensis* J között fenálló szoros kapcsolat már önmagában is arra utal, hogy ezek a kéziratok *egyszerre* kerültek Vilmos tulajdonába. Nem meggyőző viszont a korábbi elképzelés, mely szerint éppen ezek a testvérkódexek többé-kevésbé véletlenül, időben egymáshoz közel a Földközi-tenger vidékéről, különböző helyekről kerültek elő. Így, a *Marcianus* történelmi háttérét figyelembe véve, Vilmos mintakéziratainak, s köztük elsősorban J-nek leelőhelyeként leginkább San Nicola di Casole jöhet számításba.

Ez a hipotézis azonban kezdettől fogva kizártnak tűnt az eddigi kutatási eredmények alapján, melyek szerint Vilmos az 1260 körüli, bizonyítható görögöldi tartózkodása idején – és nem nyugaton! – bukkant rá a *Vindobonensis*re. Ez a meggyőződés a Gudrun Vuillemin-Diem által közzétett interpretáción alapszik, amely a *Vindobonensis* már Vilmos előtt elveszett 18. rétegének pótlására beillesztett *bifoliumon* (137–138. f.) található szövegrészek relatív kronológiájára vonatkozik. Ennek az értelmezésnek az alapján mindeztideig bizonyított tényként volt elfogadva, hogy Teophrasztosz *Metafizikájának* vége, amely keleten, görög területen került a 137^{r-v} fólióra kiegészítésként, prioritást élvez a Vilmos által a 137^v fólió margójára jegyzett autográf „Hippokratész-listával“ szemben. A két szövegkiegészítés ilyen jellegű egymáshoz való viszonyát csak oly módon lehetett Vilmos utazásaival összhangba hozni, hogy a keleten írt Teophrasztosz-kiegészítés keletkezése, a paleográfiai fenntartások ellenére, még Vilmos görögöldi tartózkodási idejére, azaz röviddel az 1260 előtti időre lett datálva. Paleográfiai-kodikológiai vizsgálatok alapján most azonban kimutatható, hogy a Teophrasztosz-kiegészítés és a „Hippokratész-lista“ pontosan fordított sorrendben keletkezett, mint ahogy ezidáig posztulálva volt: Vilmos *előbb* másolta ki a Vat. gr. 276-ból a listát és csak utána került sor a Teophrasztosz-rész átírására a 137^{r-v} fólión. Ez a felismerés kitűnően összeegyeztethető azzal a hagyományos paleográfiai véleménnyel, mely szerint a 137^{r-v} fólión található íráskép a 13./14. századra datálható, valamint azzal a körülménnyel, hogy a „bécsi Arisztotelész“ már a 13. század végén visszakerült Konstantinápolyba. A kézirat azonban nem az első alkalommal tért vissza keletre, mint ahogy ezt eddig feltételezték: Az új felismerés, hogy a „Hippokratész-lista“ a Teophrasztosz-résszel szemben kronológiai prioritást élvez, megcáfolja az egyetlen érvet, amely az ellen szólt és szólhatna, hogy Vilmos a *Vindobonensis*t nyugaton találta meg. Ezáltal számos, már korábban is ismert indícióm, amely J-kézirat Otranto körzetében való jelenlétére engedett következtetni, új megvilágításba került: Nemcsak az említett *bifolium* tulajdonságai, a kéziratba utólag

bekötött előzéklapon található íráskép és a „Hippokratész-lista“ utalnak *Magna Graeciára*; a 138^{r-v} fóliót épp Otranto körzetében írták, ahol a Marc. gr. 226-ot, J testvérkéziratát őrizték és amellyel Γ1 – a szintén Casolében található A-n keresztül – egyértelmű stemmatikus kapcsolatban áll. Bár a 138^{r-v} fóliót Vilmos görögöldi tartózkodása után írták és 1260 előttről biztonsággal egyébként sem datálható egyetlen délolasz ismertetőjegy sem, ezek mégsem számíthatók be érvként az ellen, hogy a *Vindobonensist* nyugaton találták meg. A *Marcianus* történetének ismeretében, valamint Γ1 és J nyilvánvaló azonosságának szövegkritikai-stemmatikus vizsgálatokkal történt bizonyítása alapján sokkal inkább abból kell kiindulni, hogy Vilmos a J-kéziratot San Nicola di Casolében, útban görögöldi célja felé (1260 előtt) találta meg, és a kézirat Vilmos visszatérése után az ≤1267-től 1278-ig tartó „itáliai időszak“ alatt legalább rövid időre *ismét* Casoléba került. Hogy azután Vilmos maga volt, aki mint újonnan kinevezett korintusi érsek a mai *Vindobonensist* már 1278-ban második alkalommal is keletre vitte, vagy ez valamivel később, más módon történt, aligha bír nagyobb jelentőséggel.

Ami a párizsi *Allattan*-töredék formájában számunkra áthagyományozott második kódexrészről illeti, ennek a sorsára egyelőre nem sikerült fényt deríteni. Jelenleg legalább is a fragmentum feltételezett lelőhelye, az Athosz-hegy arra utal, hogy a kézirat második fele is visszakerült keletre. Ettől függetlenül egyes szövegnyomok nyugaton is kimutathatók, mégpedig Niccolò Leonico Tomeo humanista kollációjában, amelyet az *Aldina* (1497) szövegének kiegészítéséhez készített el, és amely legalább is részben a *Iuntina* (1527) szövegében fellelhető.